

УДК 331.45(477)

І.М.НОВАК,
*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних
досліджень ім. М.В.Птухи НАН України*
Н.І.КОТОВА,
*кандидат економічних наук,
вчений секретар Донецького наукового центру
НАН України*

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОХОРОНИ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

Вступ. Концепція забезпечення працівникам умов роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни праці, вперше була сформульована в ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), ратифікованого Україною в 1973 р. Цей документ надав тлумачення права кожної людини на сприятливі умови праці, визначені Загальною декларацією прав людини (1948 р.). Реалізація основних прав у сфері праці, що є однією з головних стратегічних цілей МОП, знайшла відображення у запровадженій 1999 р. Концепції гідної праці (Decent Work), важливою складовою якої є безпека на виробництві. Конституція України встановила ряд трудових прав громадян, що є нормами прямої дії, до яких, зокрема, належить право на належні, безпечні і здорові умови праці.

Сьогодні у країні сформовані законодавчі засади для забезпечення функціонування моделі, що поєднує державне та договірне регулювання в сфері умов та охорони праці. При цьому державне регулювання умов праці на робочому місці здійснюється шляхом встановлення мінімальних соціальних стандартів, рамкових зобов'язань, тоді як конкретні кількісні параметри мають визначатися через використання механізмів соціального діалогу – під час укладення колективних договорів та угод різних рівнів. Водночас загострення проблем збереження і розвитку трудового потенціалу в умовах економічної та демографічної кризи в Україні вимагає створення ефективних механізмів забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці.

Аналіз досліджень і публікацій. Окремі проблеми забезпечення безпеки на виробництві та охорони праці знайшли відображення в наукових дослідженнях О.Амоші, О.Новікової, О.Мартьякової, Л.Керб, А.Кутиркіна, Я.Крушельницької, М.Миленського, І.Пономарьо-

ва, Л.Логачової, В.Крота, Є.Котова, В.Смирнова, В.Шульги. У працях цих учених досліджуються теоретико-методологічні питання управління, планування, стимулювання охорони праці, ефективність системи соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та заходів з охорони праці.

Невирішені раніше проблеми. Водночас питання комплексного підходу до формування концептуального, правового та науково-методичного забезпечення національної стратегії професійної безпеки й охорони праці дотепер залишається не опрацьованим, що свідчить про актуальність та своєчасність проведеного дослідження.

Метою статті є формулювання концептуальних засад та визначення основних стратегічних пріоритетів сучасної моделі забезпечення професійної безпеки та охорони праці в Україні.

Виклад основного матеріалу. За статистичними даними, в Україні впродовж останніх років позитивною є динаміка абсолютних показників виробничого травматизму (як загального, так і зі смертельним наслідком), професійної захворюваності, аварійності, кількості пожеж тощо. Тенденцією стало щорічне зменшення рівня загального травматизму в Україні на 5–10%, кількість нещасних випадків зменшилась у 3,5 разу а зі смертельними наслідками – у 2 рази. Разом з тим проблема безпеки та охорони праці в Україні залишається актуальною, оскільки рівень небезпеки на підприємствах України значно вищий, ніж у більшості розвинутих країн світу. При визначенні рівня ризиків для життя та здоров'я працівників, обумовлених трудовою діяльністю, МОП використовує оцінки „недопустимий”, „задовільний”, „допустимий” і „незначний”. Рівень ризиків для життя та здоров'я працівників, обумовлених трудовою діяльністю, в Україні сьогодні поліпшений з недопустимого до задовільного, тоді як у країнах Європи він відповідає рівню допустимого.

Слід зазначити, що наведені дані не враховують економічну динаміку, рівень життя населення та інші чинники. Внаслідок цього виникає парадоксальна ситуація, коли рівень виробничого травматизму знижується, але при цьому ризик зазнати травми на виробництві залишається неприйнятним, зменшується кількість випадків травмування з одночасним зростанням важкості травмування.

Низький рівень життя та загроза залишитися без роботи змушують людей працювати в умовах підвищеного ризику – в Україні рівень виробничого травматизму, особливо з важкими наслідками та смертельного, значно перевищує відповідний середній показник у європейських країнах. Потенційну загрозу для працюючих створюють зношені на 50–70 і більше відсотків основні виробничі фонди. Щодня травмується понад 60 працівників, з них троє – зі смертельним наслідком, три з чотирьох виробничих травм відбуваються з втратою працездатності, а кожна друга спричиняє втрату працездатності більш ніж на 50%. Якщо, за даними МОП, у країнах з ринковою економікою один смертельний нещасний випадок припадає на 23,5 тис. працівників, то в Україні – на 11 тис. працівників [1].

Стабільно високим, з тенденцією до зростання, є в Україні коефіцієнт непрацездатності в результаті виробничих травм (кількість людино-днів непрацездатності в розрахунку на одного потерпілого – в середньому 35 за останні 10 років), що є наслідком багаторічної практики приховування від розслідування випадків виробничого травматизму або переведення їх в категорію не пов'язаних з виробництвом [2]. Так, якщо, згідно з даними Держкомстату України, у 2005 р. на виробництві було травмовано 28,3 тис. осіб, то за інформацією Міністерства охорони здоров'я України з приводу травмування на виробництві до лікувальних закладів звернулося в 1,6 разу більше громадян, ніж враховано державною статистикою.

Зі сфери контролю стану професійної безпеки та охорони праці виключено малий бізнес, в якому зайнята п'ята частина всіх працюючих. Водночас стан охорони праці на малих підприємствах є вкрай несприятливим, а виробничий травматизм удвічі вищим, ніж на великих і середніх підприємствах. За даними Європейського статистичного агентства (Eurostat), виробничий травматизм на малих підприємствах практично в 2 рази вище, ніж у великих компаніях. Саме тому сьогодні малий бізнес є найбільш ризикованим і небезпечним для працівників.

Дефіцит безпеки на робочому місці, небезпечні та шкідливі умови праці є одним з головних чинників високого рівня передчасної смертності населення України, особливо чоловіків у працездатному віці. Надзвичайно гострою соціальною проблемою є також травматизм у невиробничій сфері, рівень якого у 70 разів вищий за рівень виробничого травматизму. Щорічні втрати економіки внаслідок травмування і загибелі громадян у сфері, не пов'язаній з виробництвом, перевищують 10 млрд. грн., що становить 2,5% валового внутрішнього продукту України [3].

Зменшення чисельності зайнятих в несприятливих умовах праці відбувається не за рахунок поліпшення умов праці, а завдяки скороченню промислово-виробничого персоналу. Навіть з урахуванням цього, в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, станом на 31 грудня 2009 р. працювало 27,8% облікової чисельності штатних працівників, у промисловості – 35,0%, зокрема, у добувній – 70,3%, нафтопереробній – 61,8%, металургії та обробленні металу – 51,7%, хімічному виробництві – 41,1% [4, с. 299].

В Україні кожен четвертий зайнятий у несприятливих санітарно-гігієнічних умовах праці працівник – жінка. Небезпечні та несприятливі умови праці негативно впливають на стан материнського та дитячого здоров'я, рівень дитячої смертності. Погіршення стану здоров'я працюючих жінок негативно позначається на стані здоров'я майбутніх поколінь, що в умовах поглиблення демографічної кризи стає загрозою національній безпеці України.

Високою є професійна захворюваність – щорічно реєструється 4,5–5,5 випадків у розрахунку на 10 тисяч працюючих. За нинішніх темпів погіршення здоров'я працівників, уже в 2015–2020 рр. потреба в них провідних галузей промисловості може бути задоволена лише на 40–45%, що загрожує кадровим колапсом підприємствам металургійної, хімічної, вугільної, гірничо-збагачувальної промисловості, енергетики, транспорту. Відтак, за збереження існуючого стану, перекреслюються визначені владою перспективи зростання економіки України. Водночас практично ліквідовано систему медичного обслуговування працівників на підприємствах, що давала змогу підтримувати їхнє здоров'я, виявляти професійні захворювання на ранніх стадіях [3].

Згідно із Законом України «Про охорону праці», роботодавець зобов'язаний проводити атестацію робочих місць за умовами праці (далі – атестація) на підприємствах і в організаціях незалежно від форм власності й господарювання, де технологічний процес, використовуване обладнання, сировина та матеріали є потенційними джерелами шкідливих і небезпечних виробничих чинників, що можуть несприятливо впливати на стан здоров'я працюючих, а також на їхніх нащадків як сьогодні, так і в майбутньому. Втім, за інформацією Федерації профспілок України (ФПУ), практика проведення атестації робочих місць та використання її результатів свідчить про наявність численних порушень прав працівників [5]. Зокрема, внаслідок несвоєчасного проведення (або не проведення) роботодавцем атестації робочих місць, порушується право працівників на пільгове пенсійне забезпечення за списками №1 та №2.

Погіршується інформаційне забезпечення в сфері професійної безпеки та охорони праці. Існуючий перелік показників державної статистичної звітності не дає можливості здійснювати якісну оцінку стану договірного регулювання колективних трудових відносин і його впливу на базові показники, що характеризують умови праці. Однак 2008 р. його було ще звужено наказом Державного комітету статистики України «Про затвердження форм державних статистичних спостережень з праці» від 17.07.2007 № 223. Починаючи зі звітності за 2007 р., запроваджено подання форми № 1-ПВ (умови праці) «Звіт про стан умов праці, пільги та компенсації за роботу зі шкідливими умовами праці» один раз на два роки замість практики щорічної звітності суб'єктів господарської діяльності, що існувала до цього часу.

Потреба в створенні на виробництві умов, сприятливих для життя та здоров'я, залишається значною через відсутність механізму зацікавленості, системи стимулів витрачати кошти на їх забезпечення та суворої відповідальності роботодавця щодо цього. Профілактичні заходи й довгострокове планування не належать до першочергових пріоритетів, унаслідок чого роботодавці економлять на професійній безпеці та охороні праці і практично не заінтересовані у попередженні можливих аварій, нещасних випадків. Всі затрати на ліквідацію їх наслідків лягають на суспільство, а компенсація потерпілим здійснюється за рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України [3].

Слід зазначити, що в умовах конкурентної економіки відсутність у працівників прав і гарантій у сфері професійної безпеки та охорони праці може входити у протиріччя з інтересами роботодавця, оскільки це формує його негативний імідж і перешкоджає набору і закріпленню працівників в окремих секторах (наприклад, у будівництві). Підприємствам важко підвищувати продуктивність праці за наявності погано навченої та швидко змінюваної робочої сили. У випадку, коли роботодавець не приділяє уваги підготовки до роботи в умовах підвищеного ризику, ненавчені працівники мають більший ризик нещасного випадку на робочому місці. Крім того, відсутність захисту може мати негативний вплив на здоров'я та безпеку третіх осіб і суспільства в цілому (наприклад, перевтома водіїв внаслідок понаднормової праці).

Комплексний аналіз стану професійної безпеки та охорони праці свідчить про наявність і зростання виробничих ризиків, що негативно впливають на стан здоров'я та тривалість життя працюючих. Через масштабну захворюваність, тимчасову непрацездатність, інвалідизацію постраждалих, економіка безповоротно втрачає кваліфікований трудовий потенціал, мільярди коштів держбюджету та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування. Найбільш важливими проблемами в сфері професійної безпеки та охорони праці сьогодні є дотримання законодавства з охорони праці, залишаються актуальними питання безпеки праці, атестації робочих місць за умовами праці. Головними причинами такого стану, що мають комплексний характер, є:

- відставання нормативно-правової бази не тільки з питань професійної безпеки та охорони праці, а й загалом трудового, адміністративного і кримінального законодавства від динамічного розвитку суспільних економічних відносин;
- руйнація системи державного управління охороною праці;
- вкрай недостатні обсяги фінансування заходів з підвищення професійної безпеки й охорони праці на робочих місцях роботодавцями як приватного, так і державного секторів;
- ліквідація промислової медицини;

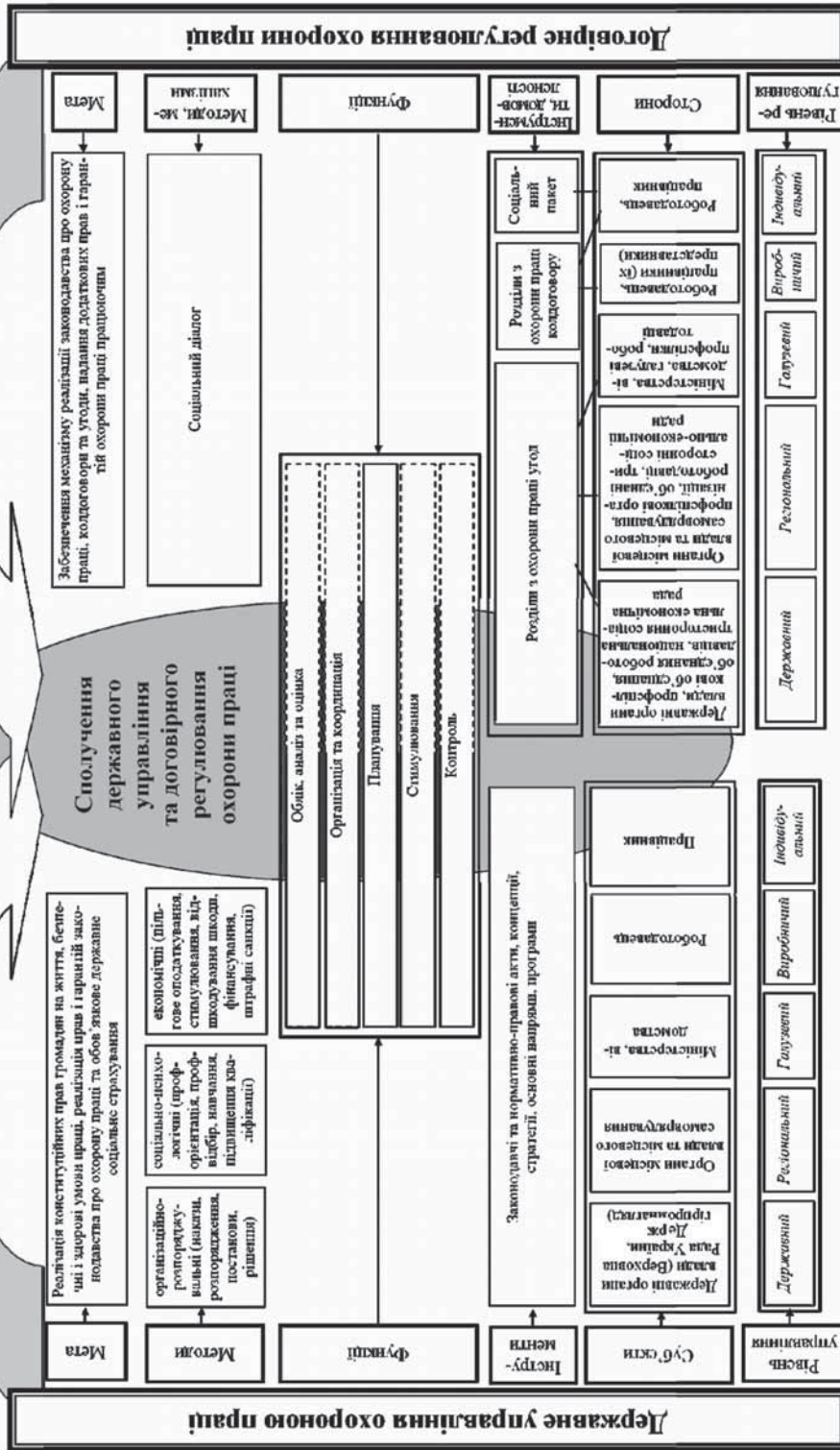

Рис. 1. Модель сполучення державного управління та договірного регулювання охорони праці

- використання роботодавцями нетипових форм зайнятості, щодо яких чинне законодавство не передбачає ефективних механізмів захисту прав працівників, в тому числі на безпечні і здорові умови праці, порушення яких має місце в практиці ведення сучасного бізнесу [2].

Нині в багатьох країнах світу відбувається переорієнтація концептуальних підходів у сфері професійної безпеки та охорони праці до визначення й застосування терміна “професійне здоров’я”, який більш точно відображає мету того, що має бути збережено під час трудового процесу, та передбачає розширення обов’язків роботодавця і працівника. Передусім, це пов’язано з необхідністю оцінки стану здоров’я працівника до початку трудової діяльності на конкретному робочому місці, його підтримки у процесі трудової діяльності та подальшого дослідження у динаміці після припинення трудової діяльності.

У 1994 р. Всесвітня організація охорони здоров’я (ВООЗ) розробила Загальну глобальну стратегію у сфері професійного здоров’я, що стала основою Рекомендацій Міжнародної організації праці (МОП) у вигляді Керівництва з систем управління професійною безпекою та здоров’ям і була схвалена в 2003 р. на 91-й сесії МОП. Згідно з цим документом, забезпечення професійної безпеки та збереження здоров’я працюючих має відбуватися на основі системного й превентивного підходу, який враховує фізичне, душевне і соціальне благополуччя працюючого, загальний стан його здоров’я та особистого розвитку.

В Україні першу спробу застосувати новий концептуальний підхід у сфері охорони праці здійснив Держгірпромнагляд України, який розробив проект Концепції забезпечення безпечних умов праці і здоров’я працюючих в Україні. В цьому документі було визначено напрями попередження потенційних небезпек біологічного, генетичного, соціального та поведінкового характеру. Актуальність такого підходу обумовлена зростанням потреби у масштабному системному інформаційно-консультаційному забезпеченні у зв’язку із появою та запровадженням нової техніки і технологій, розвитком підприємницької діяльності та самозайнятості. В свою чергу, розуміння причинно-наслідкових зв’язків між чинниками ризику та їх наслідками, механізму дії факторів та умов виробничого середовища дає можливість своєчасно передбачити ризики та вжити заходів з їх усунення. Концептуальні основи розвитку сучасної моделі забезпечення професійної безпеки та охорони праці в Україні мають бути спрямовані на удосконалення державного управління і договірної регулювання відносин у сфері професійної безпеки та охорони праці і забезпечення їх раціонального сполучення (рис. 1).

Висновки. Розвиток нового концептуального підходу потребує вдосконалення системи управління охороною праці, інтеграції до неї таких складових, як фізіологічна, психічна та соціальна безпека працівника, виходячи з парадигми забезпечення професійної безпеки в цілому, а не лише безпечних умов праці. У зв’язку з цим, головною його метою є визначення основ управління, формування та реалізації механізму забезпечення професійної безпеки і збереження здоров’я працюючих в Україні. Відтак, необхідно виокремити чотири основних напрями, спрямовані на досягнення даної мети:

- попередження професійних ризиків і пріоритет безпечній техніці та технології;
- заохочення і стимулювання фізичного, психологічного, соціального здоров’я та розвитку працівника;
- пропаганда здорової та безпечної праці, навчання безпечним прийомам праці;
- моніторинг стану та ризиків забезпечення професійної безпеки і здоров’я.

За умов ринкової трансформації економіки України для підвищення ефективності функціонування системи попередження та усунення соціальних ризиків у сфері охорони праці необхідною є розробка та запровадження науково-методичного забезпечення й відповідних моделей на різних рівнях управління (країна, регіон, галузь, підприємство). При цьому під соціальними ризиками в сфері охорони праці слід розуміти можливі небезпеки, реалізація яких має негативні наслідки для життя, здоров'я, працездатності, матеріального добробуту, психологічного стану працюючої людини, її сім'ї та нащадків. Ймовірність реалізації соціальних ризиків зменшується з покращенням показників стану умов та охорони праці. Управління соціальними ризиками в сфері охорони праці повинно виходити з необхідності забезпечення прийняттого ризику (мінімальних соціальних гарантій у сфері охорони праці – прав, гарантій, норм тощо, встановлених законодавством з охорони праці), існування якого не створює загрози руйнування трудового потенціалу.

Отже, створення сучасної моделі забезпечення професійної безпеки та охорони праці в Україні потребує:

- удосконалення концептуального забезпечення і чинного законодавства з питань професійної безпеки та охорони праці й механізму його реалізації;
- створення умов щодо імплементації міжнародних трудових норм і стандартів з професійної безпеки та охорони праці до національного законодавства;
- формування у суспільстві настанов щодо запровадження соціальної відповідальності роботодавця в сфері професійної безпеки та охорони праці;
- орієнтації на соціальний діалог і залучення громадських організацій до управління охороною праці на всіх рівнях.

З огляду на це, перспективи подальших наукових розвідок охоплюватимуть дослідження основ управління, формування та реалізації механізму забезпечення професійної безпеки і збереження здоров'я працівників.

Джерела

1. *Сторчак С.* Головне наше завдання – довести рівень промислової безпеки на підприємствах України до рівня розвинених країн світу. «Урядовий портал» 28 квітня 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geonews.com.ua/index.cgi?a=20596>
2. *Готуємося* до парламентських слухань. – 14 жовтня 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fpsu.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3485%3A2010-10-15-12-32-39&catid=82%3A2009-08-02-17-30-42&Itemid=40&lang=uk
3. *ФПУ* ініціює створення Національної Стратегії безпеки праці. – 19 жовтня 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fpsu.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3502%3A2010-10-19-14-12-36&catid=1%3A2009-06-19-18-32-02&Itemid=2&lang=uk
4. *Праця* України – 2009. Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2010. – С. 299.
5. *Марушенко Т.* Пільгове пенсійне забезпечення працівників, зайнятих на роботах із шкідливими та важкими умовами праці: реалії сьогодення. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fpsu.org.ua/news/ukraine-world/20090805-002/>

Анотація. Проаналізовано сучасні проблеми формування моделі забезпечення професійної безпеки та охорони праці в Україні. Визначено найважливіші тенденції й першочергові завдання щодо удосконалення механізмів управління охороною праці для забезпечення професійної безпеки і належних умов праці.

Анотація. Проаналізовані сучасні проблеми формування моделі забезпечення професійної безпеки та охорони праці в Україні. Визначені найбільш важливі тенденції та первоочередні задачі по удосконаленню механізмів управління охороною праці для забезпечення професійної безпеки та належних умов праці.

Summary. Increase of problems of preservation and development of labor potential in the conditions of economic and demographic crisis in Ukraine demands creation of effective mechanisms of maintenance of safe and harmless working conditions. In the country legislative bases for maintenance of functioning of model which unites the state and contractual regulation in sphere of conditions and labor safeties are generated. At the same time, questions of the complex approach to formation of conceptual, legal and scientifically-methodical maintenance of national strategy of professional safety remain not developed. Therefore the purpose of the given work is the formulation of conceptual bases and definition of the basic strategic priorities of modern model of maintenance of professional safety and a labor safety in Ukraine.

The article is devoted to the analysis of modern problems of formation of model of maintenance of professional safety and labor safety in Ukraine. The most important tendencies and priorities on perfection of mechanisms of management by a labor safety for maintenance of professional safety and appropriate working conditions are defined.

Ключові слова: охорона праці, умови праці, професійна безпека, професійне здоров'я, державне регулювання, договірне регулювання, управління соціальними ризиками.

Ключевые слова: охрана труда, условия труда, профессиональная безопасность, профессиональное здоровье, государственное регулирование, договорное регулирование, управление социальными рисками.

Key words: labor safety, working conditions, professional safety, professional health, state regulation, contractual regulation, management of social risks.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.12.2010 р.